

AZ ANTITRINITARIZMUS A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1979. május 15—19. napjain nemzetközi tudományos ülészakot tartottak Siklóson Dávid Ferenc halálának 400. éves évfordulója alkalmával. Az ott elhangzott előadások a múlt év folyamán könyvalakban is megjelentek.* Klaniczay Tibor Akadémikus előszava után a kiállításban szép formájú könyv angol, német, francia és olasz nyelven tartalmazza a neves román, magyar, lengyel, olasz, amerikai, holland, német, cseh tudományos kutatók, egyetemi és teológiai tanárok előadásait, összesen huszonkettőt.

A tanulmányok már csak azért is érdeklődésre tarthatnak számot, mert csaknem valamennyi, közvetve, vagy közvetlenül foglalkozik szűkebb hazánk, Erdély, akkori történetével. A tudományos ülészak azért vált időszerűvé, mert „Dávid Ferenc a magyar reneszánsz markáns személyisége volt, aki kudarca és tragikus halála ellenére egy gyakran üldözött, de szellemi és erkölcsi értékekben gazdag közösség alapítója és profétája lett.“ Az előző számba veszi a Dávid Ferencel foglalkozó legjelentősebb magyar könyvészeti anyagot (Kénosi Tózsér, Uzoni Fosztó, Jakab Elek) és az utóbbi évtizedekben az antitrinitarizmusnak szentelt külföldi kutatásokat, különösen az olasz Delio Cantimori, az amerikai Earl Morse Wilbur és a lengyel Stanislaw Kot értékes munkásságát és eredményeit. Az ülészak szervezői úgy vélték, hogy Dávid Ferenc emlékét legmértőbben azzal idézhetik, ha a témákat nem szűkítik le az ő életére, hanem az egész antitrinitarizmust, a XVI. századi haladó mozgalomra kiterjedő modern kutatások nemzetközi eredményeit mutatják be.

Sajnos nincs helyünk részletesen foglalkozni az egyes tanulmányokkal, még teljes címüket sem tüntethetjük fel, és meg kell elégednünk a vitatott problémák felvázolásával, a szerző nevének pusztá feltüntetésével. A kötet az egyes tanulmányokat a szerzők betűsoros rendjében közli, mi igyekszünk ezeket témakörök szerint ismertetni.

Az antitrinitarizmus első képviselői abból a feltételezésből indultak ki, hogy a kereszténység az idők folyamán eltért eredeti alapjától és téves tanításokat, hamis tételeket fogadott be, következésképpen vissza kell menni az ősi alaphoz, amelyet a Biblia hamisítatlanul megőrzött. Nem véletlen tehát, hogy az antitrinitarizmus első nagy képviselőjének, Servet Mihálynak egyik értékes műve *A kereszténység helyreállítása — Christianismi Restitutio* — címet viseli. Balázs Mihály tanulmányában azt vizsgálja, milyen volt Servet műveinek kelet-európai fogadtatása. Kutatásai során, többek között, arra az eredményre jut, hogy Blandrata és Dávid Ferenc egyes munkáiban felismerhető Servet közvetlen hatása.

Az antitrinitáriusok ellen gyakran felmerült a „zsidózás“ vádja. Dán Róbert, e kérdés alapos ismerője, a *zsidózás, judaizálás* fogalmának

* *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*. Edited by Róbert Dán, and Antal Pirnát. 1982 E. J. Brill Leiden 352 l.

történeti alakulását tekinti át. A fogalom héber, majd görög tartalmának vizsgálata után, a szerző rámutat, hogy a reformáció korában a hitvitázók gyakran nevezték egymást „zsidóknak“. Ez a vád elhangzott például Reuchlin, Münster, Zwingli, de Luther és Calvin ellen is. Erdélyi viszonylatban a jezsuiták általában a kolozsvári antitrinitáriusokat és természetesen Dávid Ferencet tartották zsidóknak. Dán, aki korábban értékes monográfiát írt a valóban zsidó Matthias Vehe-Gliriusról, meghatározza a fogalom reformációkori tartalmát, mely szerint a szó csak azokra alkalmazható, akik a zsidó vallástól csupán abban térnek el, hogy elfogadják a kereszténység minimális követelményét, vagyis Jézus ember volta mellett elismerik Messiás voltát is, de a hangsúlyt az Ótestamentumra és a rabbinikus iratokra helyezik. A fogalom tartalmi tisztázása kiküszöböli a történetkutatókban máig érvényesülő téves felfogásokat és értékeléseket. Dán Vehe-Glirius, Eőssi Andrást, a lengyel Stanislaw Reskót és az angol Matthew Hammondot tekinti a judaizmus fő képviselőjének.

Három tanulmány közvetlenül kapcsolódik Dávid Ferenc életéhez és tevékenységéhez. Makkai László Melius Péternek egy nem régen felfedezett, 1569-ben kiadott, az antitrinitáriusokat is támadó kitéjét ismerteti és hasonlítja össze azzal a korábban megjelentetett kitéjével, amelyben a társadalmi kérdések jobban érvényesülnek. Melius nemcsak cáfolja az antitrinitáriusok tanításait, hanem személy szerint elmarasztalja Dávid Ferencet, és többek között „törökösökkel“ vádolja. Ez a vád abban a korban nagyon súlyos volt, mert keresztényellenességet és hazaárulást tételezett fel. A szerző a török előtörésével és Melius székhelyének, Debrecennek sajátos helyzetével magyarázza a kité elkeseredett kifakadásait. „A Blandrata által feltételezett ökumenizmus — írja Makkai — kész volt befogadni a zsidókat és a muzulmánokat. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy Melius visszautasítja az antitrinitarizmust.“

Erdő János Dávid Ferenc biblicizmusát veszi vizsgálat alá, vagyis azt, hogy hogyan viszonyult Dávid Ferenc érveinek legfontosabb és, racionalizmusa mellett, csaknem egyetlen alapjához és mértékéhez: a Bibliához. Barátai és ellenfelei egyaránt elismerték alapos bibliai ismereteit. A tanulmány számba veszi azokat a Biblia-kiadásokat, amelyek a reformátor rendelkezésére állottak. Ezek között első helyen áll Rotterdami Erasmus Újszövetség kiadása, amelyről Dávid Ferenc is elismerőleg szól, és dicséri a nagy humanista szövegbírálatát. Ezt az Újtestamentumot 1557-ben Brassóban is kiadták. A számos kiadás ellenére Dávid Ferencnek szándékában volt, főleg Vehe-Glirius és Palaeologus Jakab bevonásával, egy új szellemű bibliafordítást közreadni. Arra a kérdésre, hogy vajon Dávid Ferenc munkái nem igazolják-e azt a feltevést és az ellene gyakran elhangzó vádat, hogy a hangsúlyt az Ótestamentumra helyezte, a tanulmány a reformátor fontosabb műveiben található bibliai idézetek alapján összeállított statisztikai érvekkel meggyőzően bizonyítja, hogy számára a háromság tagadása nem jelentette a kereszténység elvetését, hanem csupán olyan tanok és tételek cáfolatát, amelyeknek alapja a Bibliában ki nem mutatható. A felhozott statisztikai adatokból az is világosan kiderül, hogy a hangsúlyt, a küzdelmet és a félelmet ihlető Ótestamentummal szemben, ő is az Újtestamentumra helyezte, mely szerinte a kegyelmet, a szeretetet és a lélek örö-

mét hirdeti. A zsidózás vádját már a bibliai könyvek használata is szer-
tefosztatja.

Az antitrinitarizmus ismert kutatója, Pirnát Antal, a vértanúról és a politikusról, vagyis Dávid Ferencről és Blandratáról írt érdekes, meg-
gondolkozató tanulmányt. Úgy véli, hogy a jezsuita Leleszi Jánosnak
Rómába küldött jelentése Dávid Ferenc peréről sok szempontból új
megvilágításba helyezi Dávid Ferenc és Blandrata magatartását. Majd
ismerteti a gyulafehérvári per lefolyását és ennek előzményét, az 1579.
április 26-ára Tordára összehívott zsinatot, melynek meghívó levelét
Blandrata küldte szét és hozzácsatolt 16 tézist Dávid Ferenc-i és sa-
ját változatban. A szerző feltételezi, hogy a Dávid Ferencnek tulajdonított
téziseket nem ő, hanem Vehe-Glirius állította össze, de Dávid egyet-
értett velük és hajlandó volt azokat nyílt vitában megvédeni. Blandrata
előnyére szolgált az a tény, hogy nemcsak az erdélyi, hanem az egész
középkelet-európai politikai és vallási helyzetet jól ismerte, s ugyan-
akkor a teológiai kérdések sem voltak idegenek számára, mint ahogyan
azt némelyek feltételezik. Egyrészt szüntelen kapcsolatban állott a fe-
jedelem udvarában megfordult olasz haladó gondolkodókkal és antitri-
nitáriusokkal (Paolo Alciati, Dionisio Avolo, Niccolo Buccella, Marcello
Squarcialupi, Faustinus, Zenonus, Niccolo Paruta stb.), másrészt neki
volt egyedül lehetősége megismerkedni a titokban terjesztett antitri-
nitárius írásokkal. A megváltozott politikai helyzetben a további újításo-
kat és különösen a *non-adorantizmus* terjesztését veszedelmesnek tar-
totta, mert tudatosan arra törekedett, hogy az antitrinitáriusok között
és általában a protestánsok között a hitelvi ellentétek ne vezessenek
szakadáshoz. A tanulmány áttekinti a vallási és politikai okokból ki-
alakult nyugtalanságot Lengyelországban, amelytől Erdély nem volt
teljesen mentes. Ezt jelzi a kolozsvári szász pap, Elias Gozmidale me-
nekülése Lengyelországba.

Az Erdélyben tartózkodó Palaeologus, Neuser és Vehe-Glirius hatása
alatt Dávid Ferenc eszméi is lényeges változáson mentek át, és könnyen
belső nyugtalanságot kelthettek volna. Blandrata ezt felismerve elle-
nezte a *non-adorantizmus* terjesztését, Dávid Ferenc azonban kitartott
tételei mellett és vállalta a vértanúságot.

Több tanulmány az antitrinitarizmus egyes képviselőivel vagy azok
valamelyik művével foglalkozik. Így a kiváló cseh tudós, Ružena Dostá-
lová, Palaeologus Jakabnak a volt kolozsvári unitárius kollégium könyv-
tárában őrzött Lisznyai-kódexben (jelenleg a Román Tudományos Aka-
démia könyvtárában) fennmaradt *De Anima* című művével kapcsolatban
az antitrinitáriusoknak a lélekről és a lélek halhatatlanságáról vallott
tágabb ideológiai összefüggéseit elemzi.

Keserű Bálint tanulmánya az utóbbi időben a történeti kutatást egy-
re jobban foglalkoztató, antitrinitáriussá lett jezsuita Christian Francken-
nek a magyar nyelvterületen kifejtett tevékenységét és egy eddig is-
meretlen művét, a *Disputatio inter theologum et philosophum de incerti-
tudine religionis Christianae* (Vita a teológus és a filozófus között a ke-
resztény vallás bizonytalanságáról) mutatja be a rá jellemző alaposság-
gal. E művében Francken nemcsak a radikális reformáció képviselője-
ként, hanem a valláskritika előfutáraként is jelentkezik.

Szabó Géza a magyar antitrinitárius költőről és teológusról, Bogáti
Fazakas Miklósról ír alapos, jól dokumentált tanulmányt. A költő éle-

tének és gazdag irodalmi tevékenységének elemzése során a tanulmány felvázolja a kor politikai és társadalmi életét, az erdélyi antitrinitarizmus eszmei harcait, a Gerendi-kör ideológiai felfogását és törökbarátságát. Kiderül, hogy Bogáti nemcsak jeles költő volt, hanem kora egyik legképzettebb teológusa és egyes bibliai könyvek hozzáértő, tudós magyarázója is. Mint érdekességre figyelhetünk fel Bogátinak a XVI. századi, kolozsvári *Calendarium Historicum* egyik lapjára tett megjegyzésére, mely szerint Dávid Ferenc a „*theologus incomparabilis*“ 1579. november 7-én halt meg a dévai börtönben és a Márton templom mellé temették el, vagyis e szerint halálának eddig általánosan elfogadott időpontja javításra szorul.

Waclaw Urban a lengyel antitrinitárius, Lukás Delfin morvaországi tevékenységét ismerteti. Morvaországban ugyanis az anabaptisták közösségén belül élénk antitrinitárius mozgalom, sőt egyház keletkezett, amelynek egyik életője Lukás Delfin volt.

A bolognai Giampaolo Zucchini az Erdélyben, Moráviában és Lengyelországban megfordult orvos és antitrinitáriusnak, Marcellus Squarcialupusnak a svájci Grigioni (Graubünden) kantonban élt Giordani von Salisnak 1586—1588 között küldött, eddig kiadatlan leveleit közli. Ennek során felvázolja Squarcialupus életének fontosabb mozzanatait és ismerteti jelentősebb műveit (mint például a *Difesa contro la peste* — A pestis elleni védekezés), amelyek őt kora egyik személyiségévé avatták.

Az olasz kutatókat elsősorban az antitrinitarizmus olaszországi gyökerei foglalkoztatják. Caesare Vasoli azt fejtegeti, hogy az olasz humanizmus második generációja figyelmét az antik szövegek helyes rekonstrukciója felé fordította és az így kialakított tudományos módszert a Bibliára is alkalmazta, lerakva ezáltal a bibliakritika tudományos alapjait, melynek gyakorlásához megkövetelte a görög és a héber nyelv alapos ismeretét. Sok elismert humanista most kezdett alaposan foglalkozni az exegesisszel, közülük a legkiválóbb talán Lorenzo Valla volt, aki a humanizmus vallásának és filozófiájának összeegyeztetésére törekedett. A bibliamagyarázat mindent megkérdőjelező filológiai és filozófiai módszere juttatta el a humanistákat (köztük a két Socinust) az antitrinitarizmushoz, amely a hitelvek mértékéül a Bibliát tette meg.

Aldo Stella, mintegy a témát folytatva, azt vizsgálja, milyen mértékben hatott a XV. századi antitrinitarizmus kialakulására és fejlődésére a paduai egyetem haladó szellemisége. A „paduai iskola“ ugyanis felszabadulva a metafizikai tételek igája alól és lemondva a tomista teológiáról, a kritikai és filológiai módszert összekötötte a racionalizmus szigorú érvényesítésével. Az iskola sok neves képviselője közül különösen Giacomo Zabarella tűnt ki. Ehhez a körhöz tartozott Faustus Socinus is. Az exegesis területén a paduai iskola eljutott a háromság tagadásához vagy legalábbis a kérdés újszerű megvilágításához. A paduai szellem csakhamar a vicenzai egyetemre is kisugárzott, ahol megalakult a haladó gondolkodású tudósok társasága az ún. „vicenzai társaság“. Ennek lett a tagja Laelius Socinus, Niccolo Paruta és maga Blandrata is, aki hol Paduában, hol Velencében tartózkodott. E tudós körökben alakult ki az olasz antitrinitarizmus elő fázisa. A második akkor kezdődött, amikor Matteo Gribaldi tudomására hozta a vicenzai társaságnak Servet megégetését. Ekkor indult meg az észak-olaszországi haladó

gondolkodók üldözése is. 1555-ben Gribaldinak is el kellett hagynia az egyetemet, jöllehet a diákok hevesen tiltakoztak kizárása ellen. A megváltozott feltételek ellenére, helyén maradt egy *secta occulta* — egy titkos csoport, amely fanatikusan dolgozott tovább. Ennek volt tagja a kiváló orvos, Niccolo Buccella. A paduai iskola és a vicenzai társaság számos képviselője később Lengyelországban és Erdélyben tevékenykedett és hozzájárult az antitrinitarizmus megerősödéséhez.

Három tanulmány Socinus Faustus tevékenységével és hatásával foglalkozik. A chicagói John C. Godbey Socinus *De Iesu Christo Servatore* című munkáját elemezve, azt fejtegeti, hogy noha e mű szerzője kétségtelenül antitrinitárius volt, de Dávid Ferencsel szemben, talán bizonyos politikai megfontolásokból is, fenntartotta Jézus imadásának szükségességét, s a Kolozsváron folytatott vitájában nem politikai célokat követett, hanem mély meggyőződését fejezte ki. Amikor azután felismerte vitafelének hajlíthatatlanságát, csalódottan hagyta el Kolozsvárt.

Lényegében ugyanezt a kérdést mélyíti el az amerikai Cambridge-i egyetem professzora, George H. Williams, amikor Dávid Ferenc és Socinus Faustus között az 1578—1579. évi vitában felmerült krisztológiai kérdéseket veszi vizsgálat alá. Alapos dokumentációra támaszkodva tanulmánya három problémakört elemez: Dávid és Socinus krisztológiájában az idők során mutatkozó változásokat, a vita idején vallott felfogásukat, a vitának Socinus későbbi felfogására gyakorolt hatását. A tanulmányt az elmélyült elemzés jellemzi, de értékelésével aligha érthetünk egyet. Eszerint Socinus sokkal inkább újító volt, mint Dávid, mert míg Dávid csak a zsidó kereszténység restaurációját akarta, Socinus olyan krisztológiát dolgozott ki, amely alapvetően befolyásolhatta volna az egész egyházi gyakorlatot.

A Kolozsváron is kutatásokat végző Valerio Marcheti Socinus Faustusnak Enyedi György ismert művére, az *Explicationes*re gyakorolt hatását vizsgálja meg. A terjedelmes tanulmány az összehasonlító módszer segítségével arra a következtetésre jut, hogy Enyedi lényegében Socinus és az olasz haladó gondolkodók nyomdokain halad. Mindenesetre dicséretes, hogy ilyen nagy figyelmet szentel Enyedi értékes, de az utóbbi időkben kevésbé tanulmányozott művére.

Több tanulmány az antitrinitarizmus elterjedésével, a különböző ágai között kialakult kapcsolatokkal és az egymásnak nyújtott kölcsönös támogatással foglalkozik. Az eddigi gazdag munkássága alapján jól ismert lengyel kutató, Lech Szcucki, az erdélyi és a lengyel unitáriusok XVI. századi helyzetét és kölcsönös kapcsolatát vizsgálja meg. Kiderül, hogy az erdélyi és a lengyel antitrinitáriusok együttműködésének legfőbb munkálója az olasz Blandrata volt, aki igyekezett egy táborba tömöríteni a reformációnak ezt az ágát. A két ország unitáriusai kölcsönös levelezéssel, kiadói tevékenységgel és hasonló iskolázási rendszer bevezetésével támogatták egymást. A szerző állítása szerint ma már nem kétséges, hogy János Zsigmond 1570-ben Erdélyben főiskolát akart felállítani és erre az európai hírű tudóst, Ramust szerette volna megnyerni, aki azonban hitelvi okok miatt a meghívást nem fogadta el. A század második felében az erdélyiek gazdasági és politikai helyzete előnyösebb volt, ami lehetővé tette számukra, hogy számos latin és magyar nyelvű könyvet adjanak ki a műveltebbek és a nép számára

A lengyeleknek viszont meg kellett elégedniük a népnek szóló általános jellegű művek kiadásával. Az anabaptizmus hatására Lengyelországban vagyonszövetséget hirdető és gyakorló irányzatok is felléptek. Fő központjuk Rakow volt. Úgy látszik, hogy Erdélyben is jelentkezett valami hasonló irányzat. Ismeretes, hogy a kolozsvári szász pap, Elias Gozmidelle, nem értett egyet a többség szociális nézeteivel, és ezért titokban Lengyelországba távozott. Amikor Krisztus imádása körül nézeteltérés támadt, a kolozsvári antitrinitáriusok Dávid Ferenc javaslatára a lengyelekhez fordultak, akiket döntőbíráknak kértek fel. Válaszuk kétségtelenül, csak Dávid Ferenc halála után érkezett meg. Egyesek késedelmiük miatt az egész közösséget vádolták. Ezt követően Kis-Lengyelországban Krakko központtal Vehe-Glirius gazdag kiadói tevékenységet kezdeményezett, amellyel egyrészt Dávid Ferenc rehabilitására törekedett, másrészt kiadta eszmei barátainak, Sommernek, Neusernek és másoknak a műveit.

A berlini professzor Werner Lenk a Németországban működő és később emigrációba kényszerült német antitrinitáriusok tevékenységének egyes mozzanatait vázolja fel. Úgy véli, hogy a XVI. század második felében Európában csak néhány sziget volt, ahol a vallási szabadság és türelem érvényesülhetett. Ezek közé tartozott Dél-Lengyelország Rakow központtal, Moravia, Danzig és környéke, Hollandia Amsterdammal az élen, és természetesen Erdély. „A század hetvenes éveiben — írja a szerző — Erdélyben az európai szellemtörténet egyik fejezetét írták meg. Dávid Ferenc környezetében több európai országból elüldözött tudós talált menedéket. A német emigránsok erdélyi szereplése a német szellemiség múltjának értékes része.“ A német antitrinitarizmus első szereplői a XVI. század közepén jól ismert személyiségek voltak, mint például Baltasar Hubmaier, Hans Denck, Ludwig Hätzer és Hans Hut. Fellépésükben nem voltak annyira harciasok, mint a későbbiek: Matthias Vehe-Glirius és Adam Neuser. A kiüldözött reformátorok útja Dél-Lengyelországba, innen Erdélybe vezetett, ahol jelentős tevékenységet fejtettek ki. Munkásságukat és szellemüket főként a német felvilágosodás nagy írója, Lessing rehabilitálta, aki különösen Neuser munkáját értékelte pozitívan. Az antitrinitáriusok szabadságszeretete, bölcsessége és türelme ihlette Lessinget a *Nathan der Weise* (Bölcs Náthán) című ismert drámájának megírásában.

Németh S. Katalin a XVI. század végén Pécsen tartott disputát ismertet. Pécs és környéke a magyarországi antitrinitáriusok egyik központja volt, ahol a század második felében a kolozsvári iskola egykori szeniora, Válaszuti György tevékenykedett. 1588. augusztus 27 és 31 között az antitrinitárius Válaszuti György és a kálvinista Skaricza Máthé vallási disputációjára került sor. A vita anyaga két kéziratban is ránk maradt, az egyik a Széchényi Könyvtárban, a másik az egykori kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában. A szerző a két, egymást szerencsésen kiegészítő kézirat alapján ismerteti a vita lefolyását és a korszak, valamint a török megszállás alatt levő terület szellemi arculatát.

Ianusz Tazbir, varsói kutató, az antitrinitáriusok üldözésének lengyelországi visszhangját vizsgálja meg. Ez a visszhang természetesen más volt a katolikus és más a protestáns körökben. Különösen Servet, Gentilis és Sylvanus halála váltott ki nagy elégedetlenséget és tiltá-

kozást. Míg egyesek védelmükbe vették az ellenük felhozott vádakat, büntetésükben egyenesen „az Isten kezét“ látták, mások, különösen az antitrinitáriusok hevesen bírálták az ártatlanok pusztulását okozó vallási bizottságot és türelmetlenséget. Voltak olyan vitázók, akik igazolni igyekeztek Dávid Ferenc elítéltetését és halálát, mint a kanonok Powodowski.

A holland Jan Van Goudoever azzal áldoz Dávid Ferenc emlékének, hogy Orániai Vilmos Hollandia kormányzójának bátor és meg nem alkuvó harcát mutatja be Hollandia szabadságáért, a vallási türelmeségért és egyenlőségért.

Az olasz Adriano Prosperi arról ír, hogy miképpen jelentkezett a vallási lelkesedés és a miszticizmus eredményeként az antitrinitarizmus egyéb formája, azaz Krisztus ember voltának hirdetése, két itáliai záródásban a XVI. század második felében.

Szörényi László Heltai Gáspárnak *A háló* című fordításának kapcsán a spanyolországi lutheránus reformáció történeti alakulását ismerteti. Heltai ugyanis e művében Reginaldus Gonsalvius spanyol inkvizitor ellen 1567-ben Heidelbergben kiadott manifestumot nyújtja szabad fordításban és alkalmazza az erdélyi viszonyokra. Az értékes tanulmány ugyanakkor elemzi Heltai fordításának jelentőségét.

A tanulmányok összességükben hű képet nyújtanak a reformáció legradikálisabb ágának, az antitrinitarizmusnak, európai térhódításáról, szellemi arculatáról, valamint a mozgalmon belül támadt ellentmondásokról és harcokról. A tanulmányok természetesen nem tükröznek egységes felfogást, nem egyszer ilyen vagy olyan irányban érvényesül a szerzők egyéni nézete, de kétségtelen, hogy erről a kérdésről ilyen magas szintű, a nagy összefüggésekre és az apró részletekre egyaránt kitérő tanulmánykötet még nem jelent meg. Éppen ezért, úgy véljük, a kötet nemcsak gazdag, alapos és értékes hozzájárulás a tárgyalt kérdés tisztázásához, hanem a további, elmélyült kutatás ihletője is lehet.

REZI ELEK

A FERENCZ JÓZSEF-FÉLE KÁTÉ SZELLEMI HÁTTERE*

„A 19. században ismeretes volt kátéirodalmunk szegénysége és a dési komplanciából folyó dogmatizmusa.“¹

A Koncz Boldizsár-féle káté² a 19. század második felének szabad-
elvű szellemét már nem tudta kielégíteni. A Channing-Thacher-Kriza-féle káté³ igyekezett hiánypotló lenni, amely nagymértékben az újat, a régi dogmatizmustól való mérsékelt szakadást jelentette és nagy népszerűségnek örvendett.⁴ Mégis egy újabb káté szüksége jelentkezik mindenekelőtt a lelkészek részéről. Ezt a szükségét érezte Ferencz József⁵ kolozsvári lelkész, aki Naplójában⁶ ezeket írta: „1861-ben Kriza

* A tanulmány: Az unitárius káté története a 19. században című doktori szemináriumú dolgozat egyik — bővített — fejezete.